

УДК 378.4-021.464:001.82(477)“18/20”

ВОЛОДИМИР МОКЛЯК

(Полтава)

АНАЛІЗ АВТОНОМІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ В ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛАХ ХІХ – ХХІ СТ.

Доведено, що необхідними умовами ефективної діяльності вищого навчального закладу є автономія та академічні свободи як її основний компонент. Показано, що зараз відбувається переосмислення ідеї університету, його місії та ролі в суспільстві. Проаналізовано розвиток автономії університетів України ХІХ – поч. ХХ ст. у статутах імператорських російських університетів. У ході дослідження статуту 1804 р. та 1863 р. визначено як демократичні, а 1835 р. та 1884 р. – як реакційні стосовно окреслення для університетів меж автономії та академічних свобод.

Ключові слова: автономія університету, академічні свободи, університет, статут, вища освіта

Crescat scientia, vita excolatur

(Розквітає наука – життя збагачується).

Сучасні глобалізаційні процеси виступають факторами переосмислення ролі різних суспільних інститутів, зокрема університетів. У зв'язку з цим відбувається переосмислення їх місії, мети, завдань, функцій та місця в соціумі. Дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців переконують, що відбувається пошук нової, актуальної парадигми вищої освіти та переорієнтація діяльності університетів як центрів просвітницько-наукової роботи регіону відповідно до вимог часу. Зокрема, Б. Рідінгс розглядає університет як “інститут культури” [19, с. 7] та переконаний, що наразі існує “неопределённость в отношении роли Университета и сущности стандартов, в соответствии с которыми его следует оценивать как институт” [19, с. 9]. Пошуку сучасної ефективної ідеї університету присвячено праці й інших дослідників [10].

У ході наукового пошуку з'ясовано, що необхідними умовами ефективної діяльності вищого навчального закладу є його автономія та академічні свободи як її основний компонент. *Автономія вищого навчального закладу* – самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів [6]. Сучасні дослідники окремо визначають інституційну автономію, яка характеризується самостійністю вищого навчального закладу, визначеною мірою автономії від зовнішніх факторів в організації та управлінні, у внутрішньому розподілі фінансових ресурсів, в одержанні доходу з недержавних джерел, доборі й розміщенні кадрів, в упорядкуванні й регулюванні умов досліджень, у свободі викладання (навчання) і проведенні досліджень [18, с. 3]. Основні ознаки автономії: існування *академічних свобод* (свобода викладання, наукових досліджень та навчання); створення оптимальних умов для вільного пошуку, викладу та розповсюдження наукової істини; самостійність у підборі та розміщенні кадрів; незалежність у здійсненні навчальної, наукової, господарської та іншої діяль-

ності; діяльність органів студентського самоврядування; відповідальність вищого навчального закладу за якість наданих освітніх послуг [15].

У XIX ст. всю територію Російської імперії умовно було поділено на навчальні округи, центром яких стали університети. Першими на території Центральної, Східної та Південної України стали Харківський імператорський, Київський Св. Володимира та Новоросійський імператорський університети. Учені, громадські діячі того часу неодноразово вказували на автономію вишу як необхідну умову його розвитку [2, 11, 13, 21, 22]. Так, прогресивний педагог, хірург, анатом, громадський діяч М. І. Пирогов, маючи досвід перебування на посаді попечителя Одеського (1856–1858) та Київського навчальних округів (1858–1861), розумів необхідність *автономії університету* та функціонування в ньому *академічних свобод*: “Теперь в централизованном государстве вся автономия университета может состоять только в том, чтобы сделать его как можно менее бюрократическим и как можно менее зависимым от бюрократии. Автономия и чиновничество нейдут вместе. Учёный, стремящийся к независимости – это дело самое обыкновенное; чиновник с этим стремлением немислим. Там, где учёные – чиновники, а их ученики – искатели чина, там сейчас рождаются такие понятия и отношения, которые рано или поздно превратят учебное место в присутственное... Но именно у нас, чтобы дать университету настоящую самостоятельность, и нужно поставить его вне всего иерархического строя. Пусть светится оттуда” [17, с. 333].

Чітко сформульовані М. І. Пироговим принципи академічної свободи (права корпорації університету – “*в свободі думки і слова*” [17, с. 334]) не втратили своєї фундаментальності і сьогодні, коли актуальними постають питання якості вищої освіти та відповідальності вишів за надані освітні послуги. Якість вищої освіти буде залежати від того, наскільки якісною буде викладання (викладачі) та навчання, засвоєння знань (студенти). За даними міжнародних рейтингів високу якість підготовки спеціалістів мають ті вищі навчальні заклади, у яких високий рівень автономії та працюють академічні свободи: “Діалектичний взаємозв’язок свободи й відповідальності на рівні освітньої системи знаходить вияв у нерозривності академічних свобод учнів та студентів і їхньої відповідальності за навчання” [14, с. 27].

Установлено, що *історико-педагогічні аспекти розвитку автономії* вищої освіти навчальних закладів знайшли своє відображення у працях таких учених: А. Аврус, А. Андрєєв, В. Белокуров, А. Бойко, Н. Брехунець, Н. Дем’яненко, В. Єлютін, А. Іванов, С. Квіт, В. Кінельов, С. Клепко, О. Кривоноженко, М. Поляков, С. Посохов, О. Радул, В. Савчук, В. Садовничий, С. Сірополко, І. Стражнікова, В. Сушко, Г. Черевичний, Є. Шикін, В. Яблонський та ін. *Філософсько-педагогічні аспекти автономії* вищих навчальних закладів та управління ними у своїх працях висвітлювали В. Бакіров, Т. Габрієлова, Л. Герасіна, В. Добренков, М. Дудка, Д. Іванов, М. Зубрицька, М. Квієк, В. Кондратов, Д. Мехонцева, В. Нечаєв, Л. Одерій, Л. Полякова, М. Х. М. Разаг, Ю. Фірсова та ін. *Правові основи діяльності* вищих навчальних закладів XIX – XX ст. науково обґрунтували Е. Писарева, В. Томсінов, О. Хоменко та ін.

Особливої уваги заслуговує праця М. Зубрицької [10], де авторка у передмові піднімає гостре питання про сучасну місію університету, стверджуючи, що головні завдання університету – це “... передавання безцінних скарбів знання ... пошук істини і пізнання світу та людини в цьому світі ... формування людської особи як духовної істоти” [10, с. 9]. На автономії університету наголо-

шує Ж. Дерріда, визначаючи університет як вільну і водночас керовану інституцію [10, с. 9]. Книга містить тексти відомих світових мислителів XX століття (В. фон Гумбольдт, Д. Г. Ньюмен, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс, Г.-Г. Гадамер, Ю. Габермас, В. Лепеніс, Ж. Дерріда, М. Квієк) про університетську ідею, у яких так чи інакше постає питання автономії вищих навчальних закладів.

Заслуговує на увагу праця С. Рождественського, у якій описано діяльність Міністерства народної освіти упродовж 100 років (1802-1902 рр.) [20]. Цінною з наукової точки зору є праця П. Ферлюдіна, яка містить історичний опис управління системою вищої освіти Російської імперії [27]. Доповнює аналіз нормативно-правової бази “*Полное собрание законов Российской империи*” (3 збірники, які охоплюють час від 1649 до 1913 рр.).

Розвитку вищої освіти Російської імперії на зламі XIX–XX ст. присвячено працю А. Іванова [9]. Розвиток вищої школи Росії до XIX ст. здійснено також в інших розвідках [4, 12, 16]. Розвитку вищої освіти навчальних закладів та автономії в них у радянський час присвячено праці Т. Васильчук, В. Єлютіна [3], О. Завальнюк, М. Казьмирчук, Н. Коротенко, Т. Куцаєвої, М. Мірошніченко, Н. Рудько, Г. Січкаренко та ін.

Проте відсутнє цілісне дослідження, у якому б було описано розвиток автономії університетів України XIX – поч. XX ст., що і зумовило вибір теми даної наукової розвідки.

Діяльність університетів Російської імперії регламентувалася статутами. Опишемо розвиток автономії університетів у статутах. 5 листопада 1804 р. Міністерством народної освіти, яке було утворено у 1802 р., було затверджено статuti Московського, Харківського та Казанського університетів [26]. Прийняті документи відрізнялися окремими статтями, тому їх можна вважати загальним статутом російських університетів. Університетам надавалися автономія та академічні свободи (зокрема свобода викладання). Основні права мала рада університету: колегіально обирали ректора, інспектора державних студентів, викладачів, професорів, почесних членів, ад'юнктів. Рада призначала учителів у гімназії та училища округу, в якому знаходився університет; визначала організацію навчального життя та всіх підпорядкованих йому закладів; контролювала діяльність господарських закладів, виступала вищою інстанцією університетського суду; була науковою організацією, де обговорювалися наукові доробки: твори, відкриття, досліді, спостереження та дослідження.

Автономія університетів була сильно обмежена новим статутом від 26 липня 1835 р. [25]. Статут у тому вигляді, у якому він був спроектований та прийнятий у міністерстві графа С. С. Уварова, діяв трішки більше 10 років, проте за цей час сформувався певний клас інтелігенції, яка, маючи назву “людей сорокових років”, відіграла велику роль в історії російської науки та просвіти. Незважаючи на обмеження автономії попечителем, російський університет намагався виконувати свої функції як центр наукової, навчальної та просвітницької роботи регіону. Гостра дискусія після прийняття статуту виникла стосовно § 78: обмеження права ради університету обирати професорів (що сильно звужувало автономію університету та академічні свободи). Згідно нового статуту це право надавалося тільки міністру. Усі функції ради університету зводилися до трьох основних: 1) вибори ректора, почесних членів та кореспондентів, викладачів; 2) загальне управління навчальною частиною; 3) присвоєння вчених ступенів.

Перед прийняттям нового статуту в наукових колах точилися гострі дискусії стосовно організації університетів, де, зокрема, було розглянуто і питання автономії та академічних свобод. Рекомендації професорів, учених, філософів, громадських діячів, закордонних дослідників знайшли своє висвітлення у двотомному виданні [7, 8]. Проте у новому статуті 1863 р. [24] не було враховано багато зауважень. Він мав переважно компромісний характер. Прослідковуються дві його основні ідеї: організація в університетах наукової діяльності (усвідомлення того, що перевага Західної Європи, насамперед, у правильному керуванні та розвитку науки, а місце й опора науки – університети) і видалення регламентації, переважно з моральних питань, яку було внесено статутом 1835 р.

Статут 1863 р. складався з 12 розділів, у яких докладно описувалися права університетів загалом, факультетів, викладачів та студентів (останніх у той час розуміли як об'єднання, корпорації). Університети одержали доволі широку автономію, права попечителів було зменшено: вони мали права втручатися в повсякденне життя університетів та в будь-які сфери їх діяльності. Було розширено права ради; повноваження ректора, який тепер обирався радою на 4 роки з-поміж університетських професорів та затверджувався імператором; факультетських зборів. Було відновлено діяльність університетського суду, члени якого обиралися радою в кількості 3 професорів і 3 кандидатів, при цьому 1 професор і 1 кандидат обов'язково повинні бути з юридичного факультету. Університетам відновили надзвичайно важливе право затверджувати учені ступені. Набагато збільшилася кількість кафедр та штатних одиниць на 4 визначних на той час факультетах (історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному) [1]. Таким чином, можна зробити висновок, що статут 1863 р. був найдемократичнішим і "найавтономнішим" статутом за всю історію існування університетської вищої освіти на території Російської імперії. Ним було визначено автономію та академічні свободи, чого не було раніше і, як показало дослідження, не буде з прийняттям наступного статуту.

Основна ідея нового статуту 1884 р. [23] – надати університетам статусу державних установ, а всім робітникам – статусу державних чиновників. Звідси призначення й затвердження ректорів, деканів, професорів, зав. кафедрами, доцентів і т.д., а не виборність, як було за старим статутом 1863 р. Так, ректор тепер вибирався міністром з ординарних професорів, що пропонувалися університетом, і призначався імператорським наказом на 4 роки. Декани обиралися попечителем і призначалися наказом міністра. Професорські вакансії заміщалися міністром за власним розсудом, він міг при цьому зовсім не враховувати рекомендації університету. Повну владу над університетом одержував попечитель, тільки через нього здійснювався зв'язок університету з міністерством, більшість питань університетського життя вирішувалося лише через попечителя. Набагато були зменшені функції Ради університету, вона фактично вирішував тільки навчальні питання.

Варто зазначити, що українські науковці і педагоги сформували у Львові (1921-1925), всупереч заборонам польської влади, унікальний, цілковито автономний і самоврядний Український (таємний) університет – У(т)У, який діяв нелегально [5, С. 105]. Університетом керували Сенат, очолюваний виборним Ректором, колегія професорів, декани факультетів; усі питання діяльності університету вирішували самі вчені. Але, захопивши владу, комуністичний режим зруйнував університетську систему.

Можна зробити висновок, що абсолютної автономії університетів не існувало. Діяльність вищих навчальних закладів завжди була регламентована статутами та іншими нормативними документами, у яких чітко було окреслено, на що університети мали право, а що зобов'язані були виконувати. Серед чотирьох прийнятих у XIX ст. статутів імператорських російських університетів 2 були демократичними (статут 1804 р. та 1863 р.), якими надавалися широка автономія та академічні свободи; іншими двома статутами, які можна назвати реакційними (1835 р. та 1884 р.) сильно обмежувалися права викладацької та студентської корпорацій.

Дана розвідка не вичерпує всіх аспектів дослідження. Подальшого детального аналізу потребує розвиток автономії університетів України на початку XX ст., а також діяльність органів студентського самоврядування як ознаки автономії вишу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аврус А. И. История российских университетов. Очерки / А. И. Аврус. – М.: Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – 85 с.
2. Бунге Н. Об устройстве учебной части в университетах / Н. Бунге // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : Антология : учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 180–195.
3. Высшая школа СССР за 50 лет : 1917-1967 / ред. В. П. Елютин. – М.: Высшая школа, 1967. – 272 с.
4. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под редакцией В. Г. Кинелёва. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.
5. Ганіткевич Я. Чи будуть в Україні європейська автономія та самоврядування університетів? // Дух і література. – № 19. – 2008. – С. 103–115.
6. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 08.03.2016). – Назва з екрана.
7. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. I. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 479 с.
8. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. – Ч. II. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. – 533 с.
9. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1991. – 392 с.
10. Ідея університету: Антологія / Упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
11. Кавелин К. Д. Свобода преподавания и учения в Германии / К. Д. Кавелин // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : антология : учеб. пособие для вузов / Герм. ист. ин-т в Москве, Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина ; сост.: А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 231–253.
12. Коржов Д. Ю. Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX – початок XX століть) / Д. Ю. Коржов. – Вінниця: ПП «Центр генеалогії і біографіки», 1996. – 16 с.
13. Костомаров Н. Замечание о наших университетах / Н. Костомаров // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : Антология : учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 209–218.
14. Линовицька О. Академічні свободи та університетська автономія / О. Линовицька // Вища освіта України. – 2011. – № 3. – С. 27–31.

15. Мокляк В. М. Обґрунтування поняття «автономія вищого навчального закладу» / В. М. Мокляк // Зб. наук. праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Серія “Педагогічні науки”. – Випуск 63. – Полтава, 2015. – С. 132–137.

16. Павко А. І. Трансформаційні процеси в системі університетської освіти України (XIX – початок XX ст.) : монографія / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. – К. : Відкрита педагогічна школа, 2009. – 276 с.

17. Пирогов Н. И. Университетский вопрос / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 320–384.

18. Разаг М. Х. М. Особенности институциональной автономии государственных университетов Ирана: дисс. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Маранди Хади Махди Разаг. – Душанбе, 2012. – 155 с.

19. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс. – М. : Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.

20. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности МНП : 1802-1902 / С. В. Рождественский. – СПб. : Издание Министерства народного просвещения, 1902. – 786 с.

21. Тимирязев К. А. Академическая свобода: (мысли вслух старого профессора) / К. А. Тимирязев // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : Антология : учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 446–455.

22. Уваров С. Из записки “О средствах сделать народное воспитание специальным, не отступая от общих видов оного” / С. Уваров // Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков : Антология : учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – С. 124–127.

23. Университетский Устав (18 августа 1884) [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://letopis.msu.ru/documents/2761> (дата звернення: 26.04.2016). – Назва з екрана.

24. Университетский Устав (18 июня 1863) [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://letopis.msu.ru/documents/2760> (дата звернення: 26.04.2016). – Назва з екрана.

25. Университетский Устав (26 июля 1835 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://letopis.msu.ru/documents/2123> (дата звернення: 08.03.2016). – Назва з екрана.

26. Университетский Устав (5 ноября 1804) [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://letopis.msu.ru/documents/327> (дата звернення: 08.03.2016). – Назва з екрана.

27. Ферлюдин П. И. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. И. Ферлюдин. – Саратов : Типо-Литография П. С. Феокритова, 1894. – Випуск 1. Академия наук и университеты. – 202 с.

ВЛАДИМИР МОКЛЯК

АНАЛИЗ АВТОНОМИИ УНИВЕРСИТЕТОВ УКРАИНЫ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКАХ XIX – XXI В.

Доказано, что необходимыми условиями эффективной деятельности высшего учебного заведения есть автономия и академические свободы как её основной компонент. Показано, что сейчас происходит переосмысление идеи университета, его миссии и роли в обществе. Проанализировано развитие автономии университетов Украины XIX – нач. XX в. в уставах императорских российских университетов. В ходе исследования уставы 1804 г. и 1863 г. определено как демократические, а 1835 г. и 1884 г. – как реакционные относительно очерчивания для университетов границ автономии и академических свобод.

Ключевые слова: автономия университета, академические свободы, университет, устав, высшее образование.

VOLODYMYR MOKLIAK

ANALYSIS OF AUTONOMY OF UKRAINIAN UNIVERSITIES IN LITERARY SOURCES OF THE 19TH–21ST CENTURIES

Modern globalization processes act as factors of reconsideration of different public institutes role, in particular universities. In this regard there is a reconsideration of their mission, the purpose, tasks, functions and the place, in the society. Researches of domestic and foreign scientists convince that there is a search of a new, actual paradigm of the higher education and reorientation of universities activity as centers of educational and scientific work of the region according to requirements of time.

During scientific search it is found out that the necessary conditions of effective activity of a higher educational establishments are his autonomy and the academic freedoms as its main component. Modern researchers separately define an institutional autonomy which is characterized by the independence of a higher educational establishment determined by an autonomy measure from external factors in the organization and management in internal distribution of financial resources, in obtaining the income from non-state sources, selection and placement of shots, in ordering and regulation of conditions of researches, in freedom of teaching and carrying out researches. The main signs of an autonomy: existence of *academic freedoms* (freedom of teaching, scientific researches and study); creation of optimum conditions for free search, statement and distribution of scientific truth; independence in selection and placement of personnel; independence in implementation of educational, scientific, economic and other activity; activity of bodies of student's self-government; responsibility of a higher educational establishment for quality of the provided educational services.

M. Pirogov has accurately formulated the principles of the academic freedom (the right of corporation of university – “*in freedom of thought and the word*”) haven't lost the fundamental nature today when questions of quality of the higher education and responsibility of higher educational establishments for the provided educational services become actual. Quality of the higher education will depend on teaching quality (teachers) and study, assimilation of knowledge quality (students).

Historical and pedagogical aspects of autonomy development of higher education have found the display in works of such scientists: A. Avrus, A. Andreyev, V. Belokurov, A. Boyko, N. Brekhunets, N. Dem'yanenko, V. Elyutin, A. Ivanov, S. Kvit, V. Kinelev, S. Klepko, O. Krivonozenko, M. Poliakov, S. Posokhov, O. Radul, V. Savchuk, V. Sadovnichiy, S. Siropolko, I. Strazhnikova, V. Sushko, G. Bashmachny, Is. Shikin, V. Yablonskie etc.

Philosophical and pedagogical aspects of autonomy development of higher education and management of them were covered in the works of V. Bakirov, T. Gabriylova, L. Gerasina, V. Dobrenkov, M. Dudka, D. Ivanov, M. Zubritska, M. Kviyek, V. Kondratov, D. Mekhontseva, V. Nechayev, L. Oderii, L. Polyakova, M. Razag, Y. Firsova etc. *Legal bases* of of higher educational establishments activity of XIX – XX c. were scientifically proved by E. Pisareva, V. Tomsinov, O. Homenko etc.

It is possible to draw a conclusion that the absolute autonomy of universities didn't exist. Activity of higher educational establishments has always been regulated by charters and other normative documents in which it has accurately been outlined what universities had the right to and that obliged was been to be carried out. Among four charters of the imperial Russian universities accepted in XIX c. 2 ones were democratic (the charter in 1804 and in 1863) which provided a wide autonomy and the academic freedoms; other two charters possible to call reactionary (in 1835 and in 1884); teaching and student's corporations rights at them were strongly limited.

Keywords: *university autonomy, academic freedoms, university, statute, higher education.*

Одержано 26.03.2016, рекомендовано до друку 04.04.2016